

KAJIAN FILOLOGI SĀHĀ PIWULANG MORAL ING PASRAWUNGAN WONTĒN TEKS SĒRAT WASITĀDARMĀ

PHILOLOGY STUDY AND MORAL VALUES IN ASSOCIATION IN THE TEXT SĒRAT WASITĀDARMĀ

Déning: Indah Uci Wulandari, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta. indahuciwulandari@gmail.com.

Sarining Panalitèn

Panalitèn mênikā ngêwrat ênêm ancas panalitèn. Ancasing panalitèn mênikā kanggé: (1) ngandharakên asiling *inventarisasi naskah SWD*, (2) ngandharakên *deskripsi naskah SĒrat WasitĀdarmĀ (SWD)*, (3) ndamêl *transkripsi teks SWD*, (4) ndamêl *transliterasi sĀhĀ suntingan teks SWD*, (5) ndamêl *terjemahan teks SWD* sartā (6) ngandharakên piwulang *moral* ing pasrawungan wontĒn *teks SWD*. Panalitèn mênikā ngginakakĒn *metode panalitèn filologi sĀhĀ metode panalitèn deskriptif*. Sumber panalitèn mênikā inggih *naskah sĀhĀ teks SWD koleksi Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa*. Caranipun ngĕmpalakĒn *data* ing panalitèn mênikā ngginakakĒn lampahing panalitèn *filologi*, inggih mênikā *inventarisasi naskah, deskripsi naskah, transkripsi, transliterasi, suntingan, terjemahan teks, sĀhĀ analisis isining teks. Analisis data ngginakakĒn teknik analisis deskriptif. Validitas* ingkang dipunginakakĒn, inggih mênikā *validitas semantik. Reliabilitas* ingkang dipunginakakĒn, inggih mênikā *reliabilitas intrarater sĀhĀ interrater*. Asiling panalitèn mênikā ngandharakĒn ênêm bab. Sapisan, *naskah SWD* dipunpangghakĒn wontĒn kalih *eksemplar*, satunggal *eksemplar* dipunginakakĒn mināngkā *sumber* panalitèn. Wondĕné kapanggihakĒn tigang *eksemplar* malih ingkang sajinis nanging botĕn dipunginakakĒn ing panalitèn mênikā amargi isinipun botĕn jumbuh kaliyan ancasing panalitèn. Kapindho kawontĕnaning *naskah SWD* sampun radi risak, nanging sĕratanipun taksih sagĕd kawaos. Katigā, *transkripsi naskah SWD* ngginakakĒn *metode transkripsi diplomatik* dipungarap kanthi nyĕrat malih sĕrataning *teks SWD* ngginakakĒn aksĀrā ingkang sami. Kaping sakawan *transliterasi naskah SWD* dipungarap kanthi ngĕwahi sĕratan aksĀrā JĀwā dhatĕng aksĀrā Latin. *Suntingan teks* ngginakakĒn *metode suntingan teks edisi standar*, wondĕné sadĀyā ĕwah-ĕwahan ing *suntingan teks* kaandharakĒn ing *aparatus kritik*. Gangsal, *terjemahan teks* dipungarap kanthi nggantos basaning *teks*, inggih saking bĀsĀ Jawi dados bĀsĀ Indonesia ngginakakĒn *metode terjemahan harfiah, terjemahan isi, sĀhĀ terjemahan bebas* ingkang dipungarap kanthi *kontekstual*. Kaping ĕnĕm, asiling ngrĕmbag isining *teks SWD*. Piwulang *moral* ing pasrawungan ingkang dipunpangghakĒn dipun-kategorisasi dados warni kalih inggih mênikā tumindak ingkang kĕdah dipuntindakakĒn kaliyan tumindak ingkang kĕdah dipunsingkiri déning manungsĀ ing pasrawungan.

Pamijining tembung: *filologi, piwulang moral, SWD*.

Abstract

This study contains six research objectives. The aims of this research are to: (1) describe the manuscript inventory of SWD, (2) study the manuscript description of SWD, (3) make text transcription of SWD, (4) make transliteration and editstext of SWD, (5) create translation text of SWD, and (6) scrutinize the moral values in association presented in SWD. This research uses the method of philological research and descriptive research. The source of data in this research is the manuscript and text SWD collection of museum libraries Dewantara Kirti Griya Tamansiswa. How to collect data in this research using philology research flow that is describe the manuscript inventory, study the manuscript description, make text transcription, make text transliteration and text edits, create text translation, and scrutinize the moral values in association. Analysis of data analysis techniques descriptive analysis. Validity used is semantic validity. Reliability used is the reliability of intrarater and interrater. The results of this study explain six chapters. First, SWD script found there are two copies, one copy is used as a research source. Also found three copies of a kind but not used because the contents are not in accordance with research purposes. Secondly, SWD manuscript is already slightly damaged but the text can still be read clearly. Third, transcription of SWD manuscript using diplomatic transcription method by rewriting SWD text writing by using the same letter. Fourth, transliteration of SWD manuscript is done by changing the script of Javanese script into Latin script. Text edits using standard edit methods, if any changes in text edits are described in the critical apparatus. Fifth, the translation of the text is done by changing the language of the text of the Java language into Indonesian language using literal translation methods, content translation, and free translation that applied contextually. Sixth, SWD text analysis. Moral values in the founding then subsequently categorized into two kinds of behaviors to be done and behaviors that should be avoided by humans in the association.

PURWAKA

Karyâ tulis Jawi inggih mênikâ satunggaling sarânâ ingkang sinêrat kanggé ngandharakên gagasan ingkang gayut kaliyan pagêsangan. Karyâ tulis Jawi mênikâ kasêrat mawi bâsâ ingkang mrêntul saking pangraos sâhâ pamanah ingkang ngêwrat kawruh sâhâ piwulang prakawis agami, sêjarah, sastrâ, *mitologi*, *legenda*, *adat istiadat*, lsp. Karyâ tulis Jawi wontên ingkang sinêrat carik utawi ingkang taksih ngginakakên sêratan astâ sâhâ wontên ingkang sinêrat cithak, inggih mênikâ ingkang dipunsêbut *naskah*. *Naskah* dipunsêbut ugi *handschrift* utawi *manuscript* inggih mênikâ salah satunggaling asiling kabudayan ingkang sipatipun *konkret* sâhâ ngêwrat mawarni-warni kawruh ingkang kêdah dipunlêstantunakên.

Naskah Jawi miturut Mulyani (2014: 1), inggih mênikâ anggitan ingkang ngandharakên bab-bab tartamtu, sinêrat mawi aksârâ Jâwâ utawi aksârâ Latin kanthi ngginakakên bâsâ Jawi Kinâ, Jawi *Pertengahan*, utawi Jawi Anyar. *Naskah* Jawi mênikâ *teks*-ipun kasêrat kanthi dhapukan gancaran, sêkar, sâhâ pawicantênan (*drama*). *Naskah* utawi *manuskrip* Jawi dumugi samênikâ kasimpên wontên ing papan panyimpêning *naskah* utawi bêbadan pamaréntah, *swasta*, mênâpâ déné pribadi ingkang sumêbar wontên ing masarakat ing Indonesia mênâpâ déné ngamancâ (Mulyani, 2009: 7).

Salah satunggaling lampahing panalitèn ingkang sagêd nggampilakên anggènipun mangrêtososi isining *naskah* Jawi sâhâ minangkâ upâyâ *penyelamatan naskah* utawi *manuskrip*, inggih mênikâ kanthi lampahing panalitèn

filologi. Djamaris (2002: 3) ngandharakên bilih *Filologi*, inggih mênikâ kawruh ingkang *objek* panalitènipun *naskah* kinâ. Salajêngipun, Baroroh-Baried (1985: 4), ugi ngandharakên bilih *wahana teks-teks filologi* wontên ingkang *teks lisan* sâhâ *teks* ingkang sinêrat. *Teks* ingkang sinêrat sagêd dipunsêrat ngginakakên sêratan tangan utawi biasanipun dipunsêbut *naskah* sâhâ wontên ingkang sêratan cithak.

Salah satunggaling *naskah* utawi *manuskrip* ingkang sinêrat cithak inggih mênikâ *Naskah Sêrat Wasitâdarmâ*. *Naskah Sêrat Wasitâdarmâ* inggih mênikâ minangkâ salah satunggaling *naskah* utawi *manuskrip* ingkang dumugi samênikâ taksih lêstantun sâhâ karimat. *Sêrat Wasitâdarmâ* kapanggihakên ing Buku *Daftar Koleksi Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa* ingkang kasimpên wontên ing Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa minangkâ salah satunggaling *naskah* Jawi kanthi dhapukan gancaran, sinêrat ngginakakên aksârâ Jâwâ, sâhâ kalêbêt *naskah* piwulang.

Sêrat Wasitâdarmâ ugi ngêwrat piwulang *moral* ingkang sagêd dipuntaliti sâhâ dipuncakakên ing pagêsangan jaman samênikâ. Piwulang *moral* dipuntaliti amargi piwulang *moral* mênikâ bab ingkang wigatos. *Moral* mênikâ gayut kaliyan budi pakêrti, kasagêdan utawi kaprigêlan nêmtokakên lêrês mênâpâ lêpatipun tindak-tanduk. Wondéné *moral* ingkang dipunandharakên ing salêbêting *teks Sêrat Wasitâdarmâ* inggih mênikâ *moral* nalikanipun lumampah ing pasrawungan umum. *Teks Sêrat Wasitâdarmâ* ngêwrat bab sarânâ pambukaning

tékad ingkang dipuntujokakên kanggé sadâyâ tiyang mliginipun tiyang Jawi supados sagêdâ tulus nalikânipun nglampahi pasrawungan ing madyaning bêbrayan masarakat.

Kawontênaning masarakat jaman samênikâ ingkang taksih kathah ingkang tindak-tandukipun taksih dèrèng trêp kaliyan pranatan ingkang wontên ing sakiwâ têngênipun. Kathah ugi wiranèm ingkang sampun kécalan tâtâ-krami sâhâ subâsitanipun mliginipun nalikâ lumampah ing pasrawungan. Awit saking mênikâ, kanthi garapan *naskah Sêrat Wasitâdarmâ* mênikâ sagêd nambahi wawasan kanggé masarakat bab pambukaning tékad supados tulus dhatêng kautamèn nalikâ lumampah ing pasrawungan umum.

Wondéné wosing prakawis panalitèn mênikâ kados makatên. (1) Kadospundi *inventarisasi naskah Sêrat Wasitâdarmâ?*, (2) Kadospundi *deskripsi naskah Sêrat Wasitâdarmâ?*, (3) Kadospundi *transkripsi naskah Sêrat Wasitâdarmâ?* (4) Kadospundi *transliterasi naskah Sêrat Wasitâdarmâ?* (5) Kadospundi *suntingan naskah Sêrat Wasitâdarmâ?*, (6) Kadospundi *terjemahan naskah Sêrat Wasitâdarmâ?*, (7) Mênâpâ kémawon piwulang *moral* ing pasrawungan salêbêting *teks Sêrat Wasitâdarmâ?*

CARANING PANALITÈN

Jinising panalitèn

Panalitèn mênikâ kalêbêt jinising panalitèn *deskriptif* kaliyan panalitèn *filologi modern*. Panalitèn *deskriptif* tumrap *naskah SWD* ginanipun kanggé ngandharakên kawontênaning *naskah sâhâ teks SWD*. Panalitèn kanthi *pendekatan filologi modern* dipuntindakakên

amargi ancasing panalitèn mênikâ kanggé naliti satunggaling *naskah sêratan cithak*, inggih mênikâ *naskah SWD* kanthi lampah panalitèn *filologi*.

Sumber Panalitèn sâhâ Data Panalitèn

Naskah SWD ingkang dipunginakakên minangkâ *sumber* panalitèn ing panalitèn mênikâ, inggih mênikâ ingkang kasimpên ing Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa Yogyakarta. *Naskah SWD* kapanggihakên dados *koleksi* Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa Yogyakarta kanthi nomêr *kodeks* Bb.1.056. *Naskah SWD* mênikâ sinêrat mawi aksârâ Jâwâ cithak sâhâ sinêrat mawi bâsâ Jawi Anyar kanthi undhâ-usuk krâmâ kaliyan ngoko. *Teks SWD* sinêrat mawi dhapukan gancaran. Cacahing kâcâ *teks SWD* ingkang dipuntaliti inggih mênikâ wontên 19 kâcâ.

Caranipun Ngêmpalakên Data

Cârâ ngêmpalakên *data* wontên panalitèn mênikâ kanthi cârâ maos utawi *studi pustaka*, ningali utawi *pengamatan langsung*, sâhâ nyêrat. Maos dipuntindakakên supados mangrêtosi wontên pundi kémawon *naskah* ingkang dipundadosakên *sumber* panalitèn dipunpanggihakên, sâhâ mangrêtosi isining *teks* ingkang dipuntaliti. Wondéné ningali kanggé mangrêtosi kawontênan *fisik*-ipun *naskah* ingkang dipuntaliti. Salajêngipun katrangan-katrangan ingkang sampun dipunpanggihakên lumantar maos sâhâ ningali lajêng dipunsêrat minangka *data* panalitèn. Wondéné anggènipun ngêmpalakên *data* ngginakakên lampahing panalitèn *filologi* kanggé ngandharakên isining *teks SWD*.

Pirantosing Panalitèn

Pirantosing panalitèn ingkang dipunginakakên wontên ing panalitèn mênikâ awujud *kartu data*. *Kartu data* dipundamêl kanggé nyêrat *data-data* ingkang dipunrêmbag inggih mênikâ 1) *Kartu Data Deskripsi Naskah*, 2) *Kartu Data Asiling Transliterasi sâhâ Suntingan Teks*, 3) *Kartu Data Asiling Terjemahan Teks*, 4) *Kartu Data Aparat Kritik*, 5) *Kartu Data Piwulang Moral*

Caranipun Ngrêmbag utawi Analisis Data

Analisis *data* utawi ngrêmbag *data* ingkang sampun kapanggihakên dipuntindakakên kanthi cârâ *analisis deskriptif*. Kaelan (2005: 68) ngandharakên bilih wujud pangrêmbaging *data* panalitèn kanthi *deskriptif* dipuntindakakên kanthi sakawan lampah, inggih mênikâ maos sâhâ *reduksi data*, *pengkategorian*, *display data*, sâhâ *penafsiran*.

Caranipun Ngêsahakên Data

Caranipun ngêsahakên *data* wontên panalitèn mênikâ dipuntindakakên kanthi *validitas* sâhâ *reliabilitas*. *Validitas* ingkang dipunginakakên inggih mênikâ *validitas semantik*. *Reliabilitas* ingkang dipuntindakakên inggih mênikâ *reliabilitas intrarater* sâhâ *reliabilitas interater*.

ASILING PANALITÈN

Saking asiling *studi katalog* sâhâ ningali piyambak *naskah SWD* wontên ing papan panyimpênipun, dipunpanggihakên kalih *eksemplar*. Satunggal *eksemplar* dipunpanggihakên ing *Buku Daftar Koleksi*

Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa Yogyakarta ingkang dipundadosakên *sumber* panalitèn ing panalitèn mênikâ. Satunggal *eksemplar* malih dipunpanggihakên ing Perpustakaan Universitas Indonesia ingkang dipuntingali lumantar *katalog online* UI ing <http://lontar.ui.ac.id/>.

Ananging dipunpanggihakên ugi *naskah* ingkang sajinis inggih wontên tigang *eksemplar*. Kalih *eksemplar* dipunpanggihakên ing *Katalog Induk Naskah-Naskah Nusantara Jilid I*; Museum Sonobudoyo (Behrend, 1990). Satunggal *eksemplar* dipunpanggihakên ing *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Books in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta* (Girardet, 1983).

Kawontênaning *naskah Sêrat Wasitâdarmâ* sampun radi rusak amargi umuripun ingkang sampun tuâ. Kacanipun taksih jangkêp, urut botên wontên ingkang ical mênâpâ déné rusak, nanging wontên sapérangan kâcâ ingkang sampun ucul saking jilidan *naskah*-ipun sâhâ wontên ugi sapérangan kâcâ ingkang sami bolong alit amargi dipunkrikiti kewan rayap. Sinaosâ *naskah*-ipun sampun radi rusak, *teks*-ipun taksih cêthâ sâhâ gampil dipunwaos kanthi sêratan aksârâ Jâwâ cithak.

Teks Sêrat Wasitâdarmâ dipunsêrat ngginakakên dlancang polos warni soklat nèm. Kandêlipun *naskah* inggih mênikâ 0,6 *centimeter*. Ukuraning *naskah* wiyaripun inggih mênikâ 14,5 *centimeter*, déné panjangipun inggih mênikâ 23 *centimeter*. Ukuraning *teks*-ipun wiyaripun inggih mênikâ 10,8 *centimeter*, déné panjangipun inggih mênikâ 19,7 *centimeter*. Ukuraning *margin*-ing

teks inggih mênikå nginggil (*top*) 2,3 *centimeter*; ngandhap (*bottom*) 0,8 *centimeter*; kiwå (*left*) 1,4 *centimeter*; têngên (*right*) 1,8 *centimeter*. Kathahing larik sabên kacanipun inggih mênikå cacah 25 larik.

Naskah SWD namung ngêwrat satunggal *teks* kémawon inggih mênikå *teks SWD*. *Teks SWD* kasêrat kanthi ngginakakên aksårå Jåwå cithak. Sikaping aksaranipun inggih mênikå jêjêg, nanging sapérangan wontên ingkang miring manêngên. Nomêripun kåcå *naskah SWD* mapan ing nginggil sisih têngah kanthi nginakakên ångkå Latin.

Metode transkripsi ing panalitèn tumrap *SWD* mênikå ngginakakên *metode transkripsi diplomatik*. Inggih mênikå katindakakên kanthi nyêrat malih *teks SWD* mawi aksårå ingkang sami inggih mênikå aksårå Jåwå dhatêng aksårå Jåwå sårå kasêrat mênåpå wontênipun kados déné sêrataning *teks*-ipun.

Transliterasi ing panalitèn mênikå katindakakên kanthi nggantos sêratan aksårå Jåwå dhatêng aksårå *Latin*. *Metode transliterasi* ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênikå inggih *metode transliterasi standar* inggih kasêrat adhêdhasar éjaan ingkang lêrês utawi kajumbuhakên kaliyan pandom ingkang gumathok, inggih mênikå *Ejaan yang Disempurnakan* (EYD).

Suntingan teks edisi standar wontên ing panalitèn mênikå dipuntindakakên kanthi cårå *standarisasi ejaan* adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) sårå buku *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* ingkang dipunwêdalakên déning Balai Bahasa Yogyakarta (2006). Kajawi

adhêdhasar kamus sårå buku, *suntingan teks edisi standar* wontên ing panalitèn mênikå ugi dipuntindakakên adhêdhasar pangrêtosan sårå *kontekstual*-ing *teks*.

Terjemahan teks SWD wontên ing panalitèn mênikå katindakakên kanthi nggantos basaning *sumber* dhatêng båså *sasaran*, inggih mênikå båså Jawidhatêng båså Indonesia. *Terjemahan teks* kajumbuhakên kaliyan *konteks* isi. *Terjemahan teks* ingkang kaginakakên inggih mênikå *terjemahan harfiah*, *terjemahan isi/makna*, sårå *terjemahan bebas*. Tigang warnining *terjemahan teks* kasêbut katindakakên kanthi *kontekstual*.

Piwulang *moral* ing pasrawungan ingkang dipunbêdhah ing panalitèn mênikå adhêdhasar *teks SWD* inggih mênikå ingkang gayut kaliyan tumindaking manungså dhatêng titang sanès. Piwulang *moral* ingkang dipunpangguhakên dipun-*kategorisasi* dados warni kalih inggih mênikå tumindak ingkang kêdah dipuntindakakên kaliyan tumindak ingkang kêdah dipunsingkiri déning manungså ing pasrawungan.

Piwulang *moral* ing pasrawungan salêbêting *teks SWD* ingkang kêdah dipuntindakakên déning manungså wontên tigangdåså tigå. Wondéné andharanipun makatên.

1. Guyub Rukun: Guyub rukun inggih mênikå kawontênaning manungså ing kahanan ingkang *damai*, tansah mitulungi antawisipun sêsami, sagêd nampi antawisipun sêsami ing kawontênan ingkang têntrem sårå adhêdhasar pasarujukan sêsarêngan (Magnis-Suseno, 1984: 39).
2. Kêndêl: Kêndêl têngêsipun inggih mênikå gadhah raos ingkang wantun utawi botên jirih.

3. Kamulyan asalipun saking kasugihan: Ing pagêsangan bêbrayan masarakat, tiyang ingkang gadhah kasugihan ing sadâyâ bab kasaènan badhé angsal kamulyan saking tiyang sanès.
4. Mantêp Têkadipun: Mantêp têngadipun têngêsipun inggih mênikâ tumindak kalawan ngêkahi pamanggihipun piyambak.
5. Têmên: Têmên manahipun inggih mênikâ botên goroh utawi tindak-tandukipun mênâpâ wontênipun.
6. Tabêri ing padamêlan : Tabêri ing padamêlan inggih mênikâ srêgêp sartâ tlatèn tumrap padamêlan.
7. Ngatos-atos: Ngatos-atos inggih mênikâ tumindak kanthi botên sêmbrânâ. Nalikâ lumampah ing pasrawungan, manungsâ kédah ngatos-atos anggènipun micârâ sâhâ anggènipun tumindak.
8. Limpad: Limpad inggih mênikâ mumpuni ing kawruh. tiyang ingkang mumpuni ing kawruh sagêd nampi dhatêng kathah tindak-tanduk.
9. Lantip: Lanthip inggih mênikâ landhêp panggalihipun. Lumantar landhêping panggalih, sumrambahipun ugi dhatêng alusing panggalihipun.
10. Lêngâ: Lêngâ inggih mênikâ kraos bingah (marêm) amargi kalêksanan sêdyanipun (Poerwadarminta, 1939: 268).
11. Têpâ slirâ: Têpâ slirâ inggih mênikâ ngraosakên manahipun tiyang sanès adhêdhasar dhirinipun piyambak.
12. Narimâ: Tansah narimâ atêgês tansah nampi sadâyâ tindak-tanduk.
13. Mangrêtos ing Ukum: Mangrêtos ing ukum têngêsipun inggih mênikâ paham saèstu ngèngingi pranatan, *norma*, mênâpâ déné *aturan*.
14. Njagi Lésan: Njagi lésan inggih mênikâ ngatos-atos nalikâ micârâ awit sadâyâ ingkang mêdal saking lésan mênikâ wontên tanggêl jawabipun.
15. Nindakakên Tâtâkrami: Tâtâkrami inggih mênikâ unggah-ungguhing wicantênan tuwin tindak-tanduk (Poerwadarminta, 1939: 595).
16. Andhap-asor: Andhap-asor inggih mênikâ trêp anggènipun ngaosi dhirinipun piyambak utawi botên gumêdhé (Poerwadarminta, 1939:11).
17. Waspådâ: Waspådâ inggih mênikâ awas sâhâ ngatos-atos tumrap sadâyâ bab ing pagêsangan.
18. Waskithâ: Waskithâ inggih mênikâ awas, sagêd mangrêtos tumrap prakawis ingkang sinamar kados tâ batinipun tiyang sanès.
19. Gunawan: Gunawan inggih mênikâ sugih kapintêran. Manungsâ sagêd dados gunawan manawi tansah pados ngèlmi.
20. Wicaksânâ: Wicaksânâ inggih mênikâ sagêd ngginakakên budinipun kanthi lêrês (Poerwadarminta, 1939: 666).
21. Adil: Adil inggih mênikâ botên pilih sih (Poerwadarminta, 1939: 2)
22. Sagêd amrayogi: Sagêd amrayogi têngêsipun nglêrêsakên tumindak utawi prakawis ingkang klèntu.
23. Prasâjâ: Prasâjâ inggih mênikâ tumindak sâhâ micârâ ingkang mênâpâ wontênipun.
24. Ajrih dhatêng sarunipun: Tiyang ingkang kulina tumindak kanthi sopan sâhâ

ngêcagakên tâtâkrami ajrih manawi ngantos tumindak ingkang saru utawi botên sopan. Awit saking mênikâ tumindak kanthi sopan sâhâ ngêcagakên tâtâkrami kêdah tansah dipuncakakên ing pundi kémawon.

25. Isinan dhatêng lêpatipun: Tiyang manawi sampun kulinâ tumindak kanthi lèrês badhé kraos isin manawi sawêkdal-wêkdal tumindakipun lêpat. Tiyang manawi tumindakipun lêpat kêdahipun ènggal nyuwun pangapuntên sâhâ mbênêrakên tumindakipun.
26. Nyingkirakên tumindak lêpat, ngulinakakên ing kasaénan: Kanthi kulinâ tumindak ing kabêcikan sâhâ nyingkirakên tumindak ingkang lêpat, manungsa sagêd tansah ngatos-atos anggènipun tumindak.
27. Mitulungi: Manungsa gêsang ing alam donyâ kêdah tansah tulung-tinulung kaliyan tiyang sanès. bab mênikâ amargi manungsa botên sagêd gêsang piyambak satêmah tansah mbêtahakên tiyang sanès.
28. Rumaos manawi nindakakên kalêpatan: tiyang ingkang tumindakipun lêpat kêdahipun sagêd rumaos. Tiyang ingkang rumaos tumrap kalêpatanipun lajêng nyuwun pangapuntên têngsipun tiyang mênikâ taksih gadhah raos tanggêl jawab.
29. Botên isinan: Tiyang mênikâ sampun kraos isin manawi mênâpâ ingkang dipuntindakakên utawi dipunyakini mênikâ lèrês.
30. Tanggêl Jawab: Tanggêl jawab inggih mênikâ tumindak kanggé mungkasi jêjibahan ingkang sampun dipunpitadoskên dhatêng piyambak.
31. Botên ngrêsulâ manawi angsal tumindak panganiâyâ sâhâ dipun siyâ-siyâ: Inkang kêdah dipuntindakakên sanès ngrêsulâ,

nanging kêdah tansah tumindak ingkang saé kanthi ikhlas sâhâ sarèh kémawon supados tiyang ingkang tumindak kanthi siyâ-siyâ mênikâ sagêd èwah panggalhipun lajêng sagêd tumindak ingkang saé dhatêng piyambak.

32. Manawi angsal pacobèn ing dukâ botên salah tampi: Manawi manungsa dipundukani déning tiyang sanès, sampun ngantos klentu ing panampi.
33. Piandêl: Piandêl inggih mênikâ sagêd dipunpitados. Manawi sampun dipunpitados déning tiyang sanès lajêng kêdah njagi sangêt kapitadosan saking tiyang sanès kasêbut.

Kajawi tumindak ingkang kêdah dipuntindakakên, manungsa ugi kêdah nyingkirakên tumindak ingkang awon nalikâ lumampah ing pasrawungan. Adhêdasar *teks SWD* wontên wolulas tumindak ingkang kêdah dipuntilarakên utawi dipunsingkirakên déning manungsa nalikâ lumampah ing pasrawungan. Andharanipun makatên.

1. Licik: Licik inggih mênikâ jirih utawi kalah (Poerwadarminta 1939: 276). Tiyang ingkang gadhah sipat jirih sagêd njalari mênâpâ ingkang dados kêkajênganipun botên sagêd dipungayuh
2. Goroh: Goroh inggih mênikâ tumindak ingkang botên jumbuh kaliyan kasunyatan.
3. Mêngêng: Mêngêng inggih mênikâ nilarakên kawajibanipun. Tiyang ingkang botên mangrêtos mênâpâ kémawon hak sâhâ kawajibanipun utawi langkung-langkung nilarakên kawajibanipun sagêd njalari bingung manahipun.

4. Sêmbrânâ: Sêmbrânâ inggih mênikâ kirang ngatos-atos. Manungsâ ingkang sêmbrânâ tumrap tindak-tandukipun sagêd nuwuhakên cacad.
5. Botên Êmpan papan: Êmpan papan inggih mênikâ nggatosakên wontên pundi sâhâ kalih sintên nindakakên tindak-tanduk.
6. Tumindak Kasar: Tumindak kasar inggih mênikâ tumindak kanthi botên alus tumrap tâtâkrami.
7. Angkârâ: Angkârâ inggih mênikâ murkâ, sadâyâ kêkajênganipun kêdah kasêmbadan.
8. Srèi: Srèi inggih mênikâ tumindak ingkang drêngki utawi kêdah mênang piyambak.
9. Murang cârâ: Murang cârâ inggih mênikâ botên miturut kaliyan aturan utawi tumindak ingkang nyimpang.
10. Sirik: Sirik atêgês sêngit dhatêng tiyang sanès utawi raos botên rêmên dhatêng tiyang sanès.
11. Andhugal: Andhugal inggih mênikâ ugal-ugalan. Tumindak ugal-ugalan, pungkasanipun sagêd dados tumindak kasar dhatêng tiyang sanès.
12. Lêngguk: Lêngguk inggih mênikâ tansah kêpéngin mênang piyambak
13. Kilap: Kilap inggih mênikâ nindakakên kalêpatan. Manungsâ ingkang nindakakên kalêpatan, samangké tamtu njalari sumêlangipun manah.
14. Blasar: Blasar inggih mênikâ botên ngambah margi ingkang lèrês tiyang ingkang blasar sagêd nuwuhakên tumindak ingkang botên mantêp.
15. Rusuh: Rusuh inggih mênikâ botên tâtâ. Tiyang ingkang rusuh sayêktos badhé dosâ.
16. Kathung: Kathung inggih mênikâ kirang mangrêtos. *Akibat* saking kirang mangrêtos sagêd nuwuhakên lêpatipun tumindak.
17. Médâ: Médâ inggih mênikâ tumindak kanthi awon. Médâ utawi tumindak ingkang awon sagêd njalari tumindak ingkang saru.
18. Mungkir: Mungkir inggih mênikâ botên ngakoni. Tiyang ingkang gadhah sipat mungkir sagêd nuwuhakên cilâkâ.

DUDUTAN

1. Inventarisasi Naskah Sêrat Wasitâdarmâ

Naskah Sêrat Wasitâdarmâ mênikâ kapanggihakên wontên kalih *eksemplar*. Inggih mênikâ kasimpên ing Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa Yogyakarta sâhâ ing Perpustakaan Universitas Indonesia. Ananging wontên ugi *naskah* ingkang sajinis inggih mênikâ kanthi irah-irahan ingkang sami kapanggihakên tigang *eksemplar*. Kalih *eksemplar* kasimpên ing Museum Sonobudoyo, satunggal *eksemplar* malih kasimpên ing Museum Radyapustaka Surâkartâ. Amargi papan panyimpênipun ingkang têbih, *naskah* ingkang dipuntaliti ing panalitèn mênikâ ngginakakên ingkang kasimpên ing Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa Yogyakarta kémawon. Wondéné ingkang kasimpên ing Perpustakaan Universitas Indonesia namung lumantar *studi katalog online* kémawon.

2. Deskripsi naskah Sêrat Wasitâdarmâ

Sêrat Wasitâdarmâ dipunpanggihakên wontên *Buku Daftar koleksi* Perpustakaan Museum Dewantara Kirtigriya Tamansiswa

Yogyakarta kanthi nomêr *kodeks* Bb. 1. 056. ingkang mêdalakên *Sêrat Wasitâdarmâ* inggih mênikâ drikkêré Mares (*Drukkery Mars*). *Sêrat Wasitâdarmâ* dipunwêdalakên ing tlatah Surâkartâ. Wondéné wêkdal anggènipun mêdalakên inggih mênikâ ing warsâ 1930.

Kawontênaning *naskah Sêrat Wasitâdarmâ* sampun radi rusak amargi umuripun ingkang sampun dangu. Kacanipun taksih jangkêp, urut botên wontên ingkang ical mênâpâ déné rusak, nanging wontên sapérangan kâcâ ingkang sampun ucul saking jilidan *naskah*-ipun sâhâ wontên ugi sapérangan kâcâ ingkang sami bolong alit amargi kèwan rayap. Sinaosâ *naskah*-ipun sampun radi rusak, *teks*-ipun taksih cêthâ sâhâ gampil dipunwaos kanthi sêratan aksârâ Jâwâ cithak. *Naskah Sêrat Wasitâdarmâ* kasamak *hard cover* kanthi warni soklat sâhâ kajilid ngginakakên *stapler*.

Naskah Sêrat Wasitâdarmâ mênikâ kalêbêt *naskah* piwulang amargi ngandharakên piwulang bab tâtâ krami sâhâ subâsitâ mliginipun nalikâ wontên ing pasrawungan umum. Wondéné basaning *teks Sêrat Wasitâdarmâ* ngginakakên bâsâ Jawi Anyar. Undhâ-usuk bâsâ Jawi ingkang dipunginakakên inggih mênikâ *ragam* krâmâ kaliyan ngoko. Wondéné isinipun ngéngingi kadospundi caranipun srawung ig madyaning bêbrayan masarakat minângkâ sarânâ pambukaning tékad satêmah sagêdâ mbéngkas kasangsâyâ ing alam donyâ.

3. *Transkripsi, Transliterasi sâhâ Suntingan Teks Sêrat Wasitâdarmâ*

Metode transkripsi ngginakakên *metode transkripsi diplomatik*, inggih mênikâ nyêrat malih *teks* mawi aksârâ ingkang sami sâhâ kasêrat

mênâpâ wontênipun kados déné sêrataning *teks*-ipun. Asiling *transkripsi* dipunpanggihakên *ciri-khas* saking sêrataning *teks SWD* antawisipun inggih mênikâ ngâ lêlêt sagêd dipundadosakên pasangan ing tâtâ panyêrating aksârâ Jâwâ salêbêting *SWD*.

Metode transliterasi ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênikâ inggih *metode transliterasi standar*. *Metode transliterasi standar* katindakakên kanthi ndamêl alih aksârâ sêrataning *teks* ingkang kasêrat adhêdhasar éjaan ingkang lêrês utawi kajumbuhakên kaliyan pandom ingkang gumathok, inggih mênikâ *Ejaan yang Disempurnakan* (EYD). Asiling *transliterasi* dipunpanggihakên têmbung- têmbung ingkang dados *ciri-khas* ing salêbêting *SWD*, antawisipun taksih ngginakakên têmbung punikâ.

Suntingan teks edisi standar wontên ing panalitèn mênikâ dipuntindakakên kanthi cârâ *standarisasi ejaan* adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) sâhâ buku *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* ingkang dipunwêdalakên déning Balai Bahasa Yogyakarta (2006). Asiling *suntingan teks* ing salêbêting *SWD*, dipunpanggihakên têmbung-têmbung ingkang lêpat amargi kléntu anggènipun nyêrat sâhâ kêdah dipunlêrêsakên.

4. *Terjemahan*

Terjemahan teks SWD ingkang kaginakakên inggih mênikâ *terjemahan harfiah*, *terjemahan isi/makna*, sâhâ *terjemahan bebas*. Tigang warnining *terjemahan teks* kasêbut katindakakên kanthi *kontekstual*. Saking asiling *terjemahan*, manawi wontên têmbung ingkang angèl dipunalih-basakakên supados nggampilakên

pamaos anggènipun mangrêtosi isining *teks SWD* ingkang salajêngipun kaandharakên wontên ing cathêtan *terjemahan*.

5. Piwulang *Moral* ing Pasrawungan

Piwulang *moral* ingkang kawrat ing *teks Sêrat Wasitâdarmâ*, awujud piwulang *moral* ingkang sagêd dipundadoskên pandoming gêsang ing madyaning bêbrayan masarakat. Piwulang *moral* ing pasrawungan ingkang dipunbêdhah ing panalitèn mênikâ adhêdhasar *teks SWD* inggih mênikâ ingkang gayut kaliyan tumindaking manungsâ dhatêng titang sanès. Salajêngipun, piwulang *moral* ingkang dipunpanggihakên dipun-kategorisasi dados warni kalih inggih mênikâ tumindak ingkang kêdah dipuntindakakên kaliyan tumindak ingkang kêdah dipunsingkiri déning manungsâ.

Piwulang *moral* awujud tumindak ingkang kêdah dipuntindakakên déning manungsâ ing pasrawungan wontên kalihwêlas awujud kêdah mantêp tékadipun, têmên sâhâ prasâjâ, waspâdâ, lêgâ, têtâ slirâ, mangrêtos ing ukum, njagi lésan, andhap-asor, wicaksânâ, nindakakên tâtâkrami, adil, sâhâ tanggêl jawab. Piwulang *moral* salêbêting *teks SWD* awujud tumindak ingkang kêdah dipunsingkirakên déning manungsâ wontên wolu awujud goroh, mêngêng, sêmbrânâ, botên êmpan papan, tumindak kasar, srèi, murang cârâ, sâhâ sirik.

PAMRAYOGI

Adhêdhasar panalitèn *teks Sêrat Wasitâdarmâ* ingkang sampun dipuntindakakên, tamtu kémawon wontên pamrayoginipun.

Pamrayogi kasêbut kaandharakên ing ngandhap mênikâ.

1. Panalitèn mênikâ taksih awujud panalitèn *awal* kanthi *fokus* inggih mênikâ piwulang *moral* ing pasrawungan umum. Pramila taksih prêlu dipuntindakakên panalitèn salajêngipun saking ngèlmi sanèsipun kados déné bâsâ utawi sastrâ.
2. *Naskah* kinâ, mliginipun *naskah-naskah* Jawi saking asiling budâyâ *nenek-moyang* jaman rumiyin ingkang ngêwrat *ide, gagasan, pikiran, sartâ informasi* ingkang maédahi tumrap masarakat jaman samênikâ. Pramila, panalitèn tumrap *naskah-naskah* kinâ kêdah dipuntaliti kanggé nglêstantunakên isining *naskah* mliginipun piwulang ing salêbêting *naskah*.

KAPUSTAKAN

A. Manuskrip

- *Sêrat Wasitâ Darmâ*. 1930. Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Taman Siswa Yogyakarta: Drikkere Mares. Nomêr *koleksi* Bb. 1. 0056.

B. Pustaka

- Baroroh-Baried, Siti, dkk. 1985. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Darusuprta. 1984. "Beberapa Masalah Kebahasa dalam Penelitian Naskah". *Widyaparwa*. Nomor 26 Oktober. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa Departemen P & K.1990.
- Darusuprta, dkk. *Ajaran Moral dalam Susastra Suluk*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Djamaris, Edwar. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV Manasco.

- _____. 1977. *Filologi dan Cara Kerja Penelitian Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Katalog Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Tamansiswa Yogyakarta.
- Magnis-Suseno, Franz. 1984. *Etika Jawa "Sebuah Analisa Falsafi tentang Kebijakan Hidup Jawa"*. Jakarta: Gramedia.
- Mulyana, 2008. *Semantik Bahasa Jawa Kajian Lengkap Dinamika Makna dalam Bahasa*. Jakarta: Universitas negeri Jakarta.
- Mulyani, Hesti. 2009. *Komprehensi Tulis Jawa*. Diklat Mata Kuliah Komprehensi Tulis II. Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.
- _____. 2009. *Teori Pengkajian Filologi*. Diklat Mata Kuliah *Filologi Jawa*. Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.
- _____. 2011. *Komprehensi Tulis Jawa*. Diklat Mata Kuliah *Filologi Jawa*. Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.
- _____. 2012. *Membaca Manuskrip Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.
- _____. 2014. *Teori dan Metode Pengkajian Filologi*. Yogyakarta: Astungkāra Media.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B Wolters` Uitgevers-Maatschappij N. V.
- Sumarsono, HR. 2017. *Mengkritisi Aporisma Orang Jawa*. Bekasi: Media Maxima.